

Özgür irade ve genler

Prof. Dr. Mustafa Bilici

1965 yılında doğdu. İlk ve orta öğrenimini Adana'da tamamladı. 1990 yılında Çukurova Üniversitesi Tıp Fakültesi'nden mezun oldu. Uludağ Üniversitesi'nde tamamladığı psikiyatri uzmanlığının ardından (1995), KTU'da doçent (2000), Medipol Üniversitesinde profesör oldu (2012). 2003-2005 yılları arasında İstanbul Haydarpaşa Numune Hastanesinde çalıştı. 2005'te Erenköy Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesine kurucu başhekim olarak atandı. Şu anda İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Psikoloji bölümünde öğretim üyesi ve ayrıca Dr. Sena Yenel Özbay ile birlikte kurduğu İstanbul Psikiyatri Akademisinde psikiyatri olarak çalışmaktadır. Bilimsel ilgi alanları kişiler arası ilişki sorunları, biyolojik psikiyatri ve uyku bozuklukları olan Bilici, evlidir ve 3 çocuk babasıdır.

Huntington “Hastalığın sebebi genlerden başka bir yerde değildir” derken gerçeği ne kadar ifade ediyor? Yani bu söz “Mutasyonlu geniniz ya vardır ve hastalığa yakalanacaksınız ya da bu mutasyon sizde yoktur ve hastalanmayacaksınız” diyor. Özetle hastalıkla ilgili kaderimizin genlerde yazılı olduğunu söylüyor. Huntington en azından hastalıkla ilgili kaderimizi genlere bağlıyor ama daha ileri gidenler de var ve bu kişiler her şeyin sorumluluğunun genlerde olduğuna ve bu konuda yapabilecek bir şeyimiz olmadığına dair nihai bir hüküm veriyorlar: Sigara içseniz de içmeseniz de spor yapsanız da yapmasanız da doğal beslenseniz de beslenmeseniz de sonuç değişmez. Ne kadar can sıkıcı değil mi?

Tam bu noktada genetik şifre hastalıkla ilgili kader olmaktan çıkabilir diye akıldan geçirilebilir. Zira sorumlu bulunduğu göre tedavi de bulunabilir diye düşünebilirsiniz ancak hemen heveslenmeyin zira ciddi bir sorun var. Beyinde 100 milyar hücre var ve tek tek bu hücrelerin içine girip her bir hücredeki hatalı genleri düzeltmek neredeyse imkânsiz. Bir tane canlı nöronun bile içine girip bu işlemi yapmak deveye hendek atlatmaktan zorken milyarlarca kez bu işlemi tekrarlamak ne kadar devasa bir iş düşünebiliyor musunuz? Bu sözler genetik kaderimizi değiştirme konusunda uyanan ümitlerimizi bir daha uyanmamak

üzere sonsuza dek bastırarak mı? Yoksa mutlaka bir “mutlu son” ve günün birinde gazetelerde “insan genetik kaderini sonunda alt etmeyi başardı” manşetini okuyabilecek miyiz?

İşin bir başka yönü var. Henüz hastalık belirtileri ortaya çıkmadan hastalıklı bir gen taşıdığınızı bilmek ister miydiniz? Bilindiği gibi hastalıklı bir gen taşıyorsanız hemen hastalanacaksınız diye bir kural yok ama genetik kaderden kaçamayacağınız için önünde sonunda hastalığa paçayı kaptıracağınız neredeyse kesindir. Birçok kişi “henüz hasta değilsem hastalıklı bir gen taşıdığımı öğrenmenin beni huzursuz etmek dışında bir sonucu olmayacağı için öğrenmek istemem” diyecektir. Ama bazı insanlar “mesele sadece benim sağlığım değil ki, benim bu hastalıklı geni çocuklarıma aktarmam ne kadar ahlaki” diye sorup devamlı “bu ahlaki sorumluluğu tek başıma sırtlanmam bana çok ağır geleceği için hastalıklı bir gen taşıdığımı bilmek isterim” diyebilir. Ancak ahlaki hassasiyetin de bir sınırı var: Binlerce geni taramak ve bir hastalık taşıyıp taşımadığını bulmak oldukça meşakkatli ve pahalı bir işlem. Herkesin böyle bir yolu tutmak istediğini düşünürseniz işin içinden çıkamazsınız. Yapılan çalışmalar hastalıklı bir gen taşıdığını bilmek istemeyenlerin, isteyenlerden çok daha fazla olduğunu, ayrıca erkeklerin kadınlara oranla bilmemeyi daha çok tercih ettiğini göstermiştir.

Gelelim asıl meseleye! Eğer yazgımız genlerimizde ise ve bu değişmezse özgür irade konusu ne olacak? Hume'nin dediğini hatırlarsak iki ihtimal var, “Ya eylemlerimiz önceden planlanmıştır, o halde bunlardan sorumlu değiliz ya da bunlar rastlantısaldır, o halde bunlardan yine sorumlu değiliz”. Dikkat edilirse Hume her iki ihtimalin de aynı kapıya çıktığını yani özgür iradenin olmadığını söyleyerek insanı eylemlerinin sorumluluğundan kurtarıyor! Yani bu özgür irade konusunda Hume ile genomcular arasında büyük bir benzerlik var.

Meseleyi daha iyi anlamak için şöyle bir uçuk senaryo varsayın. Yapılan çalışmalar filan numaralı kromozomun kısa kolunun ucunda “free will” olarak bilinen bir gen bulunduğunu ortaya çıkarmış olsun. Bu genin aktivitesi sonucunda sadece beynin prefrontal korteksinde bulunan bir protein üretiliyor olsun. Bu proteinin işlevinin insanoğluna “özgür irade duygusu” vermek olduğu gösterilmiş olsun. Böyle bir senaryo bizi nereye götürür? Cevap: Kocaman bir çelişkiye! Zira biraz dikkat edilirse bu senaryodaki mantık hatası hemen anlaşılacaktır. Özgür irademiz bir genin aktivitesine bağlı. Yani hem özgürlükten hem de bu özgürlüğün varlığının bir şeye (yani gene) borçlu olmasının getirdiği çelişki. Zihnimizde, özgürlük olarak düşündüğümüz durumun “hiçbir şeye bağlı olmaması gerektiği” şartı, genlere bağlılık söz konusu olduğu için bir çelişki doğmaktadır.

Özgürlük ve bağıllık konusu kafanızı karıştırdıysa yolumuza devam edebilmek için iyi bir özgürlük tanımını yapmanın zamanının geldiğini söyleyebiliriz. Yukarıda bahsettiğimiz gibi özgürlük, davranışlarımızın, seçimlerimizin ve tercihlerimizin “hiçbir şeyden etkilenmeksizin” gerçekleşmesi midir? İdeal bir tanım gibi görünüyor ama dikkat edilirse tanımın içinde bazı sıkıntılar var. Çünkü artık biliyoruz ki davranış söz konusu olduğunda bir şeyden etkilenmeme diye diye bir şey olamaz. Meselâ yemek yeme davranışını ele alalım. Kan şekeri düşerse, canımız sıkın olmasa, yemeğin nefis kokusu ve görüntüsü olmasa, “haydi yemek hazır” diyen aşçının sesini duymasak, leptin, insülin, glukagon, CCK, ghrelin gibi yeme davranışıyla ilintili hormonlarımızın düzeyi değişmese, bu hormonların sentezini ayarlayan genlerimiz olmasa, beynimizin yemek yeme davranışı ile alâkalı kısımları çalışmasa, “bir şeyler yemem lâzım zira uzunca bir süre yiyecek bulamayabilirim” şeklindeki endişelerimiz olmasa yine de yemek yer miydik? Bu anlattıklarımızdan her davranışın ortaya çıkmasını sağlayan bazı öncüller olduğunu söylemeye çalışıyoruz. Öncüller davranışın ortaya çıkmasını sağlıyorsa, o davranış özgür iradeyle ortaya çıkmıştır diyebilir miyiz? Eğer özgür irade, hiçbir şeyden etkilenmeden “tamamen kendi içimden gelerek” bir davranış gerçekleştirmekse yukarıdaki sorunun cevabı “diyemeyiz” şeklinde olacaktır.

İş bununla bitmiş olmuyor. Özgür iradeyi hiçbir şeyden etkilenmeden “tamamen kendi içimden gelerek” bir davranış gerçekleştirmek şeklinde düşünmek en hafif tabirle hayalciliktir. Zira bu tanımın geçerli bir mantığı yok. Bir davranış “tamamen kendi içimden” bile gelse yine de “bir yerlerden” geliyor ve “hiçbir şeyden etkilenmeme kuralını” ihlal ediyor demektir. Zira “kendi içimden” dediğimiz şey tamamen bize ait bir şey gibi gözükse bile neticede özgür irademizi “etkilemiş” oluyor. Kaldı ki bu “kendi içimden” lafı da irdelendiğinde sonu belirsiz bir maceraya yelken açmış oluyoruz. Kendi içimden derken bir “kendilikten” ve o kendiliğin bir “iç dünyasından” bahsetmiş oluyoruz. Şimdi soralım o zaman “kendilik nedir?”, “iç dünya” nedir?

Kendiliği, “bizi biz yapan her şey” diye tanımladığımızda bedenimizi, beynimizi, genlerimizi, hormonlarımızı, diğer insanlarla, kendimizle ve diğer varlıklarla ilişkilerimizi işin içine koymuş oluruz. İç dünya derken ise kendiliğimizi oluşturan unsurların birbiriyle kurduğu ilişkinin “bize özel” şeklini anlatmaya çalışıyoruz. Görüldüğü gibi gerek kendiliğimiz gerekse bu kendiliğimizin kurduğu iç dünyamız hep bir şeylerin üzerine bina edilmiştir. Bir şey, kurulmak için başka bir şeye dayanıyorsa orada artık mutlak özgürlükten bahsetmek mümkün değildir. Davranışlarımızı ve eylemlerimizi genomcular genlere, psikanalizciler dürtülere, davranışçılar

Bir davranış “tamamen kendi içimden” bile gelse yine de “bir yerlerden” geliyor ve “hiçbir şeyden etkilenmeme kuralını” ihlal ediyor demektir. Zira “kendi içimden” dediğimiz şey tamamen bize ait bir şey gibi gözükse bile neticede özgür irademizi “etkilemiş” oluyor. Kaldı ki bu “kendi içimden” lafı da irdelendiğinde sonu belirsiz bir maceraya yelken açmış oluyoruz. Kendi içimden derken bir “kendilikten” ve o kendiliğin bir “iç dünyasından” bahsetmiş oluyoruz.

Genetik ve dış etkenlerin etkileşimi, davranışımızı tahmin edilemez kılar ama nasıl davranacağıma yine de “ben” karar veririm. Bu kelimelerin arasındaki “ben”, özgürlüğümüzün garantisidir. Belirlenimcilikten asla kaçamayız ama iyi belirlenimcilik ve kötü belirlenimcilik arasında bir ayrım ve “tercih” yapabiliriz. Şimdi tekrar soralım: Ben mi davranışlarımı belirlerim yoksa davranışlarım mı beni belirler?

öğrenmeye, bilişselciler düşünme tarzımıza, endokrinler hormonlara, sosyologlar baskı gruplarına, kaderiyeciler ise alın yazısına dayandırmaktadır. Bu saydığım izah biçimlerinin hepsi özünde aynı şeyi söyler: “Özgür irade diye bir şey yoktur, sadece sen özgür olduğunu zannedersin. Zira her davranış başka bir şey tarafından belirlenmiştir”.

Mesela genomcular kendilik dediğimiz olguyu bile genler tarafından ortaya çıkarılmış biyolojik bir varlık olarak görür. Genler vücut şeklini tanımlar, dil becerisini oluşturur ve zekâ kapasitesini belirlerler. Genler, hafızaya kaydetmeyi ve sonradan bunları hatırlamayı da sağlar. Ayrıca genler beyin denen bir organ oluşturmuş ve bu organ üzerinden günlük işlere dair sorumluluk duygusu üretmiştir. Hatta genler benliğin içinde, nasıl davranacağımıza kendimizin karar verdiğine dair bir “izlenim oluşmasını” sağlar ve muhakeme sonrasında, yapmaktan kendimizi alıkoyamayacağımızı hiçbir şey olmadığı kanısına ulaşmamızı bile sağlar. Tüm bunlar da kendiliğimizi oluşturur.

Yukardaki açıklamalardan anlaşıldığına göre genomculara göre özgür irade diye

bir şey/mesele yoktur. Özgür irade diye şey bir yoktur zira her şeyi genlerimiz belirlemektedir. Bu noktadan sonra yine de bazı insanlar davranışların genetik belirlenimcilikle, bazıları ise özgür irade ile belirlendiğine inanmaya devam edecektir. Bu “özgür iradeciler” de aslında tam özgür değil, zira onlar genleri göz ardı ederken onun yerine aileyi, sosyal etkenleri ve dürtüleri vs koyar. Genlerin yerine “çevre şartlarının” etkili olduğunu söylemek başka tür bir belirlenimciliktir. Mesela çevreciler sıklıkla çocukları taciz edenlerin genellikle kendilerinin de çocukken taciz edildiklerini söyler ve “tacizci olmanın sebebinin tacize uğramak” olduğunu iddia ederler. Yani tacize uğramışsan kaderin tacizci olmandır. Bu taciz örneği çevrenin etkisini vurgulamak için verilmiştir ancak son araştırmalar bu örneğin bile genomcuları desteklediğini göstermiştir. Gerçekten de araştırmalar çocukları taciz etmekle çocukken taciz edilmek arasında bir bağlantı olduğunu ama bunun tamamen kalıtım yoluyla alınmış karakter özelliklerinin bir sonucu olduğunu ortaya koymuştur. Tacizcilerin çocukları tacizcilik özelliklerini ebeveynlerinden kalıtım yoluyla alırlar. Gerçekten de kontrollü çalışmalar, yetiştirme şeklinin yarattığı belirlenimciliğin pek etkili

olmadığını göstermiştir, zira “tacizcilerin üvey evlatlarının tacizci olmadıkları” gösterilmiştir.

Bu veriler genomcularla çevrecilerin birbirine ne kadar benzediklerini bir kez daha ortaya çıkarıyor. Biri gen diyor öbür çevre, ama ikisi de davranışlarımızın “özgür” olmadığını söylüyor. Ne var bunda iki farklı görüş demeyin zira tarih göstermiştir ki her iki yaklaşım biçimi de insanı felakete sürükleyebilir. Mesela genomcuların gelip dayanacağı nokta öjenizm tehlikesidir. Sadece kaliteli genlere sahip olanların çiftleştirilerek genetik açıdan üstün bir ırkın elde edilmesi fikri size nasıl geliyor? Düşünsenize üstün bilim adamları, üstün laboratuvar şartlarında genleri tek tek analiz ederek hasta, sakat, geri zekâli ve zayıf bireylerin oluşumunu engelliyor ve zeki, güçlü ve dayanıklı bireylerin oluşmasına izin veriyor. Böylece “mükemmel” bir toplum oluşturma şansını yakalamış oluyoruz! Bu fikrin kulağınıza nasıl geldiğini bilmiyorum ama Hitler gibilerin kulağına hoş geldiğini söyleyebilirim. Peki çevrecilere ne demeli? İnsan yavrusunu “tabula rasa” gibi gören ve “bana bir bebek verin ve ben onu eğiterek hırsız ya da topluma yararlı biri haline nasıl getiriyorum

görün” diyen biri genomculardan farklı bir şey söylemiş olur mu? Yani genlerin yerine eğitim ve yetiştirme gibi çevresel etkenleri koyan biri farklı bir şey söylemiş olur mu?

Tüm bu tartışmalarda sonra gelinen nokta şu: Belirlenimcilik bir kadercilik midir? Yani insan doğasını-genlerini değiştirmek imkânsız mıdır? Belirlenimciliği kadercilik olarak görenlerin temel yanılgısı şöyle açıklanabilir: Diyelim ki hastasınız, fakat doktora gitmiyorsunuz, çünkü ya iyileşeceğinizi ya da iyileşemeyeceğinizi düşünüyorsunuz: Her iki durumda da doktoru gereksiz görürsünüz. Fakat burada, iyileşmenizin doktora gitmekle bağlantılı olabileceği ihtimali atlanmaktadır. Buna göre belirlenimcilik size yapabileceğiniz ya da yapamayacağınız şeyleri söylemez. Belirlenimcilik bugünkü durumun sebeplerini bulmak için geçmişe bakar, olacakları öngörmek için geleceğe bakmak gibi bir işlevi yoktur. Genetik bilgi edinmenin bütün amacı, genetik bozuklukları müdahalelerle iyileştirmektir. Genetik mutasyonların keşfi, insanları kaderciliğe itmekten çok, bu mutasyonların yıkıcı etkilerinin azaltılması çabalarını iki katına çıkarmalarını sağladı. Sonuçta bir hastalığın sebebinin genetik bir rahatsızlık olarak tanınması hastalık karşısında kaderci bir tavır alınmasına değil özel bir gayret sarf edilmesine yol açtı. Hâsılı kelâm, özgürlüğün zıddının baskı olduğunu, belirlenimcilik olmadığını söylemek gerekiyor.

İnsanları özgür iradeyi yücelttiğine bakmayın, sıkıştığımızda hemen Mobley gibi belirlenimciliğe sarılırız. Bilindiği gibi Stephen Mobley adlı biri bir adamı öldürmekten suçlu bulundu ve idama mahkûm edildi. Ancak katilin avukatları Mobley’in cinayeti “genetik etkenler” doğrultusunda işlediğini savunarak idamı müebbetle çevirmeyi başardılar. Zira Mobley’in ailesinin uzun bir suç geçmişi vardı. Avukatlara göre O sorumlu değildi, sadece genetik yapısının dediklerini yapan bir robottu. Sadece suçlular değil, normal insanlar da problemleri davranışlarını özgür iradelelerine değil belirlenimciliğe yüklemek ister. Terapistler danışanların mutsuzluğunu kötü ebeveynlere yüklerken, sosyologlar bir bölgedeki suç oranlarının yüksekliğini sosyal şartlara bağlarken, bir adam karısını aldatmasını çapkınlık genleriyle ilişkilendirirken, üfürükçüler karı koca arasındaki huzursuzluğu büyüyle ve cinlerle izah ederken, suç işlediği için hapse

düşen biri suçu alın yazısına bağlarken ve astrologlar kismetimizin açılmasını burçlarla ilişkilendirilirken “iyi de özgür iradem nerde” demek kimsenin aklının ucundan bile geçmez. Gördüğümüz gibi o çok önem verdiğimiz özgür irademizi bile azıcık sıkışınca hemen satıveriyoruz.

Dinler tarihi de özgür irade tartışmaları ile doludur. Meselenin özü şöyle: Eğer bir insan kendi davranışlarını yaratıyorsa “Allah’tan başka yaratıcı mı var” sorusu gündeme geliyor ve şirk kapısı aralanmış oluyor. Yok eğer insanlar kendi davranışlarını yaratamaz, Allah her şeyi yaratır dersiniz bu sefer insan emir kuluna dönüyor ve işlediği günahları Allah’a yüklemeye riski belirleniyor. Bu noktada can alıcı soru şöyle: Sorumluluğumuz, yani kendi davranışlarımızı seçme özgürlüğümüz yoksa günah işlemek ve bunun sonucunda cehennemi boylamak zalimce olmaz mı? İslâm bu çıkmazdan cüz’î ve küllî irade kavramlarıyla kurtulmaya çalışmaktadır. Konuyla ilgili bazı âyetleri gözden geçirirsek iki grup âyet olduğunu görürüz. İlk grupta yer alan: “Hayrı ve şerri ve bu ikisinin hallerini öğretip bunlardan birini yapabilmesi için, insana seçme hakkı (irade) verene yemin olsun ki, “nefsini kötülüklerden temizleyip faziletlerle dolduran kurtuldu”. “Nefsini günahla, cehalette, dalalette bırakan, zarar etti.” (Şems-8) (Şems-9) (Şems-10). “Bu müminler hâlâ öğrenmediler mi ki Allah dileseydi bütün insanlara hidâyet eder, doğru yola koyardı.” (Rad, 13/31). “De ki: “İşte Rabbiniz tarafından gerçek geldi. Artık dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin” (Kehf, 18/29); şeklindeki âyetler açık bir şekilde özgür iradenin varlığını göstermektedir. İkinci grupta yer alan “Onları hidayete hak yola getirmek senin görevin değil, lâkin Allah dilediğini hidayete doğru yola getirir” (Bakara, 272). “Hiç kötü işleri kendisine güzel görünen kimse, iyilik edip dürüst işler işleyen kimse gibi olur mu? Allah dilediğini sapıklığa, dilediğini doğru yola iletir. O halde o insanlardan ötürü üzülüp kendini mahvetme! Çünkü Allah onların bütün yaptıklarını bilir” (Fâtir, 35/8). “Eğer Senin Rabbin dileseydi, dünyada ne kadar insan varsa hepsi imana gelirdi (ama bunu irade etmedi). Şimdi sen mi, imana gelsinler diye insanları zorlayacaksın? Allah’ın izni olmadıkça hiçbir kimsenin iman etmesi mümkün değildir” (Yunus, 10/99-100). “(Resulüm!) Sen dilediğin kimseyi doğru yola erdirmeyiz, lâkin ancak Allah dilediğini hidayete ulaştırır” (Kasas, 28/56) şeklindeki âyetler ise

özgür irade kavramını yerle bir eder.

Bugün artık biliyoruz ki sadece genden davranışa doğru tek yönlü bir gidiş yok, aksine davranıştan gene doğru da bir gidiş var. Yani genler davranışları, davranışlar da genleri etkileyebilir. Bu durumda nedenselliğin döngüsel olduğunu ve bu tür döngüsel geribildirimlerin olduğu bir sistemde, basit belirlenimci süreçlerden hiç tahmin edilemeyen sonuçların çıkabileceğini kabul etmek gerekir. Bu tavuk-yumurta ikilemi kaos kuramı adıyla bilinir. Kuantum fiziğinden farklı olarak kaos kuramı şansa dayanmaz. Matematikçilerin tanımladığı gibi, kaotik sistemler planlanmıştır, yani rastlantısal değildir. Ancak kaotik bir sistemde, karar mekanizmasında rol alan tüm faktörleri bilseniz bile, sistemin gideceği yönü yani çıkacak kararı bilemeyebilirsiniz; çünkü çok farklı faktörler birbirleriyle etkileşim içine girebilir. Zira bir eylem bir sonrakinin başlangıç koşullarını etkiler, böylece küçük etkiler daha büyük sebeplere dönüşürler ve bu böyle devam eder gider. Farz edin ki laboratuvarında beynimizin ön cingulate bölgesine yakın bir yeri elektrotla uyarılıyor. İstimli hareketin kontrolü bu bölgede olduğu için, bana kendi irademle yaptığımı düşündüğüm bir hareketi yaptırmaktan sorumlu olabilir. Neden kolumu hareket ettirdiğim sorulduğunda, bunun istimli bir hareket olduğuna dair kesin bir cevap verebilirim ve “ben yaptım” diyebilirim. Oysa burada bir özgürlük yanılsaması söz konusudur ve hareketimizin özgürce bir seçim olduğu gerçek değildir; gerçek, hareketime dışardan elektrotlarla başkasının karar vermiş olduğudur.

Genetik ve dış etkenlerin etkileşimi, davranışımızı tahmin edilemez kılar ama nasıl davranacağıma yine de “ben” karar veririm. Bu kelimelerin arasındaki “ben”, özgürlüğümüzün garantisidir. Belirlenimcilikten asla kaçamayız ama iyi belirlenimcilik ve kötü belirlenimcilik arasında bir ayrım ve “tercih” yapabiliriz. Şimdi tekrar soralım: Ben mi davranışlarımı belirlerim, yoksa davranışlarımı beni belirler?

Kaynaklar

Genom: Bir Türün Yirmi Üç Bölümlük Otobiyografisi. Matt Ridley, 2016, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi. <http://kuran.diyaret.gov.tr/mushaf/kuran-tefsir-1/fatiha-suresi-1/ayet-1/diyaret-isleri-baskanligi-meali-1>. Kur’anı Kerim Meali. Diyanet İşleri Başkanlığı. (Erişim tarihi: 21.05.2018.)